

2 Тарау. ТӘУЕКЕЛДІҢ ЖІКТЕЛУІНІҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

2.1 Сыртқы тәуекелдер

Кәсіпкерлік тәуекелдердің мағынасын топтастырудың күрделілігі олардың көптүрлілігіне байланысты. Тәуекелмен кәсіпкерлік фирмалар ағымды және де ұзақ мерзімді мәселелерді шешуде үнемі кездесіп отырады. Барлық кәсіпкерлік ұйымдар соқтығысатын тәуекелдердің белгілі бір түрлері бар, жалпымен қатар белгілі бір қызметтерге байланысты төл тәуекел түрлері де бар: мысалы, банктік тәуекелдердің сақтандыру қызметінің және соңғы кезекте өндірістік кәсіпорнынның тәуекеліне қарағанда айырмашылықтары бар.

Тәуекелдің түрлік алуан түрлілігі өте жоғары – өрттен және апаттардан бастап ұлтаралық қақтығыстарға, кәсіпкерлік қызметті және инфляциялық тұрақсыздандуды реттейтін заңнамаларға өзгерістер енгізуге дейін әкеліп соқтырады.

Сондай ақ, қазіргі заманның экономикалық және саяси дамуында анықтау қиындыққа соқтыратын, санымен бағаланатын тәуекелдің жаңа түрлерін тудырады. Бизнесінің трансұлттануы күрделі қаржылай және өндірістік өзара байланыстарды тудыруға әкеліп соқтырады. Бір компанияның құлдырауы жағдайында, банкрот-компаниямен байланысты компаниялар қатарына құлдырауының ықпалын тигізетін жағдайда «Домино әсерін» тудырады. Өндірістік-шаруашылық кәсіпкерлік ұйымдарының қызметінде компьютерлеу мен автоматтандыруды күшейту компьютерлік ақауда немесе есептеу техникаларының істен шығуында шығындарға әкеліп соқтыруы мүмкін. Соңғы жылдары саяси факторларға байланысты тәуекелдер маңызды рөлге ие болды, себебі олар өзімен бірге кәсіпкерлікке көптеген шығын келтіруде.

Кәсіпкерлік мәселелеріне арналған экономикалық әдебиетте кәсіпкерлік тәуекелдердің топтастыруының жүйелі жүйесі жоқ. Тәуекелдің топтасуына көптеген жақындастықтар бар. И.Шумпетердің кәсіпкерлік тәуекелдің топтастыруының белгілі қызығушылығын тудырады, ол тәуекелдің екі түрін көрсетеді:

- өндірістің техникалық құлдырауына байланысты тәуекел, мұнда апатты жағдайлардың салдарынан туындаған игіліктердің жоғалу қаупі де жатады;

- Коммерциялық жетістіктің жоқтығына байланысты тәуекел.

Ю.Осипов кәсіпкерлік тәуекелдің үш түрін ажыратады: инфляциялық, қаржылық және операциялық. Өз кезегінде С. Валдайцев барлық тәуекелдерді екі топқа бөледі: коммерциялық және техникалық.

Кәсіпкерлік тәуекелді топтастыруға басқа да жақындастықтар бар, бірақ олар жоғарыда көрсетілгендерді қайталайды. Бірақ, көрсетілген тәуекелдердің барлық түрлері олардың алуан түрлілігін толық көлемде көрсетпейді, сондықтан да оларды белгілі бір белгілеріне байланысты тәуекелдердің түрлерін анықтау қажет.

Тәуекелмен кәсіпкер өз қызметінің түрлі сатыларында кездеседі және нақты тәуекелдік жағдайлардың орын алу себептері де алуан түрлі болуы қалыпты жағдай. Әдетте пайда болу себептері жағдайлардың тұрақсыздығына әкеліп соқтыруы мүмкін жағдайлар болып табылады. Мұндай қайнар көзіндегі тәуекелдерге: тікелей шаруашылық қызметі, кәсіпкердің өзінің қызметі, кәсіпкерлік қызметтің қорытындысына ықпалын тигізетін қоршаған орта жағдайы туралы ақпараттың жетіспеушілігі жатады. Осыған қарағанда, келесілерді айыру қажет:

- Шаруашылық қызметпен байланысты тәуекел;
- Кәсіпкердің жеке тұлғасымен байланысты тәуекел;
- қоршаған ортаның жағдайы туралы ақпараттың жетіспеушілігіне байланысты тәуекел.

Соңғы тәуекелдің пайда болуы керісінше пропорционалды, өзінің фирмасына байланысты қоршаған ортаның жағдайы туралы ақпараттандалғаны, ол қазіргі шаруашылық жағдайында аса маңызды болып табылады. Серіктестіктері (сатып алушылары немесе қамтамасыз етушілер) туралы әсіресе олардың іскерлік имиджіндегі және қаржылай жағдайлары туралы ақпараттың жетіспеушілігі кәсіпкерге тәуекелділік тудыруына әкеліп соқтырады. Ресейдегі немесе басқа шет елдердегі серіктестіктерінің салық төлеу туралы ақпараттың жетіспеушілігі – мемлекеттік органдар тарапынан кәсіпкерлік фирмадан айыппұл санкцияларын өтеуді талап етуде шығындардың қайнар көзі. Бәсекелестері туралы ақпараттың да жетіспеушілігі кәсіпкердің шығындалуына әкеліп соқтыруы мүмкін.

Кәсіпкердің жеке тұлғасына байланысты тәуекел барлық кәсіпкерлердің кәсіпкерлік саласында түрлі білімдеріне, кәсіпкерлікті жүргізуде түрлі тәжірибе және бөлек келісімшарттар тәуекелділік деңгейіне қоятын талаптарының түрлілігімен анықталады.

Пайда болу салалары бойынша кәсіпкерлік тәуекелділіктерді сыртқы және ішкі деп бөлуге болады. (сыртқы тәуекелдердің пайда болу қайнар көзі кәсіпкерлік фирмаға қарасты сыртқы орта болып табылады. Кәсіпкер оларға ықпалын тиге алмайды, ол тек оларды болжап және өз қызметінде есепке ала алады.)

Осыған байланысты сыртқы тәуекелдерге кәсіпкердің қызметіне тікелей байланысты емес тәуекелдер жатады. Сөз кәсіпкерлік қызметін реттейтін заңнамалардың күтпеген өзгертулері жөнінде болып отыр;

қызмет көрсету елінде саяси режимінің тұрақсыздығы және басқа жағдайлар, сәйкесінше және ұлттандыру, көтерілістер, эмбарго енгізу соғыстарының басталуының нәтижесінде кәсіпкерлердің шығындарына әкеліп соқтырады.

2.2 Ішкі тәуекелдер

Ішкі тәуекелдің қайнар көзі болып өз кәсіпкерлік фирма болып табылады. Бұл тәуекелдер тиімсіз менеджмент, қате маркетингтік саясат, сондай ақ ішкі фирмалық теріс пайдаланушылықтардың салдарынан пайда болады.

Ішкі тәуекелдің арасында негізгі болып кәсіпкерлік фирмадағы қызметкерлердің кәсіби деңгейлері мен мінез құлықтарына байланысты кадрлық тәуекелдер болып табылады.

Қазіргі жағдайда шаруашылықтану кәсіпкерлік тәуекелдің шешім қабылдау деңгейіне байланысты екі түрін ерекшелейді: макроэкономикалық (глобалдық) тәуекел және бөлек фирмалар деңгейіндегі тәуекел (локалдық). 80-шы жылдардың ортасына дейін Ресейде тәуекелдің негізгі үлесі глобалды деңгейге келді – мемлекет деңгейі. Шаруашылық субъектілердің өзіндіктерінің пайда болуынан бастап жағдай өзгерді, енді тәуекелдің негізгі бөлігін кәсіпкерлік ұйымдар арқалайды. Өздерінің капиталсалымдарын және инновациялық қызметтегі бағыттарын анықтап, өздері тұтынушылармен және тауармен қамтамасыз етушілермен өздері келісімшартқа отырып олар осы шешімдерге байланысты кәсіпкерлік тәуекелді өз мойындарына толықтай алады.

Уақыт ұзақтығы бойынша кәсіпкерлік тәуекелдерді қысқа мерзімді және тұрақты тәуекелдерге бөлуге болады. Қысқа мерзімді тәуекелдер тобына кәсіпкерге белгілі бір уақыт мөлшерінде қауіп төндіретін тәуекелдер жатады, мысалы, шығындар тауар тасымалдауда орын алуы мүмкін көліктік тәуекел, немесе нақты келісімде төленбеу қауіп бар тәуекелдер енеді.

Тұрақты тәуекелдерге аталған географиялық ауданда немесе экономиканың белгілі бір саласында кәсіпкерлік қызметке үздіксіз қауіп төндіретін, мысалы, жетілдірілмеген құқықтық жүйесі бар елде төленбеуі немесе жоғары сейсмикалық қауіпті аудандарда ғимараттардың құлау тәуекелі болған жағдайдағы тәуекелдер жатады.

Кәсіпкердің негізгі мақсаты – фирманың құлдырауына әкеліп соқтыратын сызықтан аспайтындай есеппен тәуекелге бел буу болғандықтан, рұқсат етілетін, қиын-қыстау және апаттық тәуекелдерді анықтауға болады. Рұқсат етілетін тәуекел – бұл «қандай да бір

жобаның немесе кәсіпкерлік қызметті іске асырудағы кірістерден толықтай айырылу» тәуекелі. Аталған жағдайда шығындар болуы мүмкін, бірақ олардың көлемі күтілетін кәсіпкерлік кірістен төмен; сондықтан да аталған кәсіпкерліктің бұл түрі немесе нақты келісімшарт, тәуекелдің болуына қарамастан өзінің экономикалық мақсаттылығын сақтайды.

Тәуекелдің келесі сатысы рұқсат етілетін тәуекелге қарағанда аса қауіпті – бұл қиын-қыстау тәуекелі. Бұл тәуекел кәсіпкерлік қызметінің аталған түрін немесе бөлек келісімді іске асыруда келтірілген шығындар көлемін жоғалтуға байланысты тәуекел. Мұнда қиын-қыстаудың бірінші сатысы нөлдік кіріс табу қаупімен байланысты, бірақ кәсіпкердің шығындалған материалдық шығындарын өтеу арқылы жүзеге асады. Қиын-қысатудың екінші сатысы кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда толық көлемде шығындалу, яғни көзделген кірістерді жоғалту және кәсіпкер барлық шығындарды өз есебінен төлеу қаупі бар.

Апатты тәуекел деп кәсіпкердің мүліктеріне тең немесе соған тең келетін көлемде шығындалу қаупімен сипатталады. Апаттық тәуекел кәсіпкерлік фирманы банкроттыққа әкеліп соқтырады, аталаған жағдайда кәсіпкердің белгілі бір қызмет түріне немесе нақты бір келісімге салған қаражаты ғана емес, оның мүлкінің жоғалтуына да әкеліп соқтырады. Бұл мұндай жағдайға іспетес, кәсіпкерлік фирма жоспарланған кіріске сеніп сырттан қарыз алған, апаттық тәуекел орын алған жағдайда кәсіпкер қарызды өз есебіне төлеуге мәжбүр болады.

Кәсіпкерлік тәуекелдің заңдылықты деңгейі бойынша келесілер анықталуы мүмкін: ақталған (заңға сыйымды) және ақталмаған (заңға сыйымсыз) тәуекелдер. Мүмкін бұл кәсіпкерлік тәуекеліне аса маңызды тәжірибелік мағынасы бар маңызды топтастыру элементі болып табылуы мүмкін. Ақталған және ақиалмаған тәуекелді ара жіктерін ажырату үшін бірінші кезекте бұлардың ара жіктері кәсіпкерліктің әр саласында, экономиканың түрлі саласында түрлі болып келеді. Ғылыми-техникалық даму саласында зерттеулердің фундаменталдық сатысында теріс қорытынды алу мүмкіндігі 5-10 %, қолданбалы ғылыми жобаларда - 80-90%, жоба – құрама жобаларда - 90-95% құрайды. Аталған қызметтің саласы жоғары тәуекелдің орын алуымен сипатталады, онымен қоса тәуекел қаупі мүлдем орын алмайтын бөлек салалар бар, мысалы, атомдық энергетиканы атауға болады.

Барлық кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандыру мүмкіндігіне сәйкес екі үлкен топтарға бөлуге болады: сақтандырылатын және сақтандырылмайтын. Кәсіпкер, өзін жартылай қауіпсіздендіру арқылы, сақтандыру жарнасы түрінде нақты шығындарды жүзеге асыру арқылы тәуекелді экономиканың басқа субъектілеріне жартылай ауыстыруы

мүмкін. Осыған байланысты, тәуекелдің кейбір түрлерін, мысалы мүлік жолуының тәуекелі, өрт, апаттың және т.б. пайда болу тәуекелдерін кәсіпкер сақтандыра алады.

Сақтандыру тәуекелі – шамаланған жағдай немесе орын алған жағдайларда сақтандыру жүргізілетін жағдайлардың жиынтығы. Қауіптің қайнар көзіне байланысты сақтандыру тәуекелдері екі топқа бөлінеді:

- табиғаттың күші салдарынан орын алған апаттық жағдайларға байланысты тәуекелдер (ауа райы жағдайлары, жер сілкіністер, су тасқындары және т.б.);

- Адамның орынды әрекеттеріне байланысты тәуекелдер.

Сақтандыруға жөнді тәуекелдерге жататындар:

- өрт және басқа апаттық жағдайлардың салдарынан орын алған шығындар;

- көліктік жол апатының салдарынан орын алған шығындар;

- тасымалдауда бүлінген немесе жойылған өнімнің қорытындысы бойынша көрсетілген шығындар;

- фирма қызметкерлерінің қателері нәтижесінде орын алған шығындар;

- фирма қызметкерлерінің бәсекелестерге ақпарат беру нәтижесінде келтірілген шығындар;

- субмердігерлердің өз міндеттемелерінің орындамауларының нәтижесінде орын алған шығындар;

- фирманың іскерлік белсенділігінің уақытша тоқтатылуының нәтижесінде келтірілген шығындар;

- фирманың басшысының немесе жетекші қызметкерінің өлімі немесе сырқаттануының нәтижесінде орын алған шығындар;

- Фирманың қызметкерінің сырқаттануы, өлімі немесе қайғылы оқиғаға ұшырауы нәтижесінде келтірілген шығындары.

Бірақ сақтандыру компаниялары қолға алмайтын тәуекелдің тағы бір түрі бар, бірақ мұнда сақтандырмау тәуекелін алу кәсіпкердің кірісінің потенциалды қайнар көзі болып табылады. Бірақ сақтандыру тәуекелінің нәтижесіндегі шығындарды сақтандыру компаниялардың есебіне төленсе, сақтандырылмаған тәуекелдің салдарынан орын алған шығындар кәсіпкердің өз фирмасы қаражатынан төленеді. Негізгі тәуекелдің ішкі қабаты болып фирманың жеке капиталы, сондай ақ арнайы құрылған резервтері болып табылады. Ішкіден басқа, шығын төлеудің қайнар көзіне айналған сыртқы қайнар көздері де бар, мысалы, еншілес банктерге аналық банк жауапты болады.

Тағы да тәуекелдің екі үлкен топтарын атап өтуге болады: статистикалық (жай) және динамикалық (спекулятивтік).

Статистикалық тәуекелдің ерекшелігі олар үнемі өздерімен бірге кәсіпкерлік қызметіне шығындар әкеледі. Мұнда кәсіпкерлік фирмаға келтірілген шығындар, толықтай қоғамға келтірілген шығындар болып есептеледі.

Шығындалу себептеріне сәйкес статистикалық тәуекелдер келесі топтарға бөлінеді:

- апаттық жағдайлардың (от, су, жер сілкінісі, дауылдар және т.б.) фирманың активтеріне кері әсерін тигізу нәтижесінде орын алған шығындар;

- қылмыстық әрекеттер нәтижесінде келтірілген шығындар;

- кәсіпкерлік фирмаға қатысты тиімсіз заңнаманы (жеке меншікті тікелей тартып алуға немесе заңнаманың жоқтығына байланысты айыптыдан төлемақы алуға мүмкіндіктің жоқтығынан) қабылдау нәтижесінде орын алған шығындар;

- негізгі қамтамасыз етушінің немесе тұтынушының қызметінің мәжбүрлі тоқтауына әкеліп соқтыратын үшінші тұлғаның жеке меншікке қауіпінің нәтижесінде орын алған шығындар;

- кәсіпкерлік фирманың негізгі жекеменшікті тұлғасының немесе бас қызметкерлердің өлімдері немесе жұмысқа жарамсыздықтарының (білікті кадрларды таңдаудағы қиындыққа байланысты, сондай ақ жекеменшік құқықтарын берудегі орын алған қиындықтар) нәтижесінде орын алған шығындар;

Статистикалық тәуекелмен салыстырғанда динамикалық тәуекел кәсіпкерлік фирмағанемесе кіріс немесе шығын әкеледі. Сондықтан да, оларды «спекуляциялық» деп атауға болады. Сонымен қатар, бөлек фирмалардың шығындарына әкеліп соқтыратын динамикалық тәуекелдер бір уақытта толықтай қоғамға пайда әкелуі мүмкін. Сондықтан да динамикалық тәуекелдер басқаруға қиын болып табылады.

Ереже ретінде, бүкіл тәуекелдер өзара байланысты және кәсіпкердің әрекетіне әсер етеді. Осы жағдайлар тәуекелді оңтайландыру бойынша шешімді қабалдауды қиындатады және нақты тәуекелдердің құрамына терең жасау, сонымен қатра олардың пайда болу себептері мен факторларды қажет етеді.

Кәсіпкерлік мәселелерге арналған экономикалық әдебиеттерінде тәуекелдер жіктелуінің құрылған жүйесі жоқ, ереже ретінде мақсаттар және жіктелу тапсырмасымен белгіленентін тәуекелдер жіктелуіне көптеген әдістер бар. Жіктелу негізіне қаланған көптеген маңызды элементтер төменде тізілген болып табылады:

Қайсар бойынша тәуекелдің пайда болуы келесі топтарға бөліне алады:

- жеке меншік шаруашылық;
- табиғи факторлармен шартталған.

Пайда болу себептері бойынша тәуекелдер бірқатар факторлардың салдары болып табылады:

- болашақтың белгісіздігі, көп нұсқалық, қоғамдық құбылыстардың қайшылығы, қоғамдық дамудың ықтималдылық сипаты, апаттық элементтер, кездейсоқтық, ойда жоқтық;

- жеткіліксіздік, ақпараттық, объект, құбылыс, процесс туралы мәліметтің толық еместігі;

- серіктестіктің ойда жоқ мінез - құлығы және (адам, топ, ұжым, ұйым) қоғамдық өмірге өзінің қажеттілігі, қызығушылығы. Мақсаттарының өткізілімі мақсатында субъектінің әсері;

- қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани өміріне ғылыми - техникалық прогрестің әсері.

Тәуекелдің ортақ жіктелуіне өмірдің түрлі жақтарымен және адамдардың әрекетімен байланысты тәуекелдің келесі түрі бөлінеді:

- мемлекеттік және өкіметтер органдардың әрекеттермен шартталған саяси тәуекелдер;

- апаттармен, жер сілкіністерімен, жанартаулардың атқылауымен, су тасқындарымен т.б. байланысты экологиялық тәуекелдер;

- әлеуметтік ширығудың өсуінің шарттануы, кластар мен топтарға қоғамның топтасуы, әлеуметтік- саяси жағдайдың, заңдардың орындалмауы мен заңдылықтың іске аспауы әлсізденген әлеуметтік тәуекелдер ;

- ғылым мен техниканың дамуы мен оның табиғи орта жағдайына, адам денсаулығына, жол апаттарымен апаттардың қауіптілігінің артуына кері әсері, өндірістермен, еңбектің зиянды шарттарымен және белгіленген технологияларды қолдануда қоршаған ортаны ластаумен байланысты тәуекелдер;

- адамдардың экономикалық әрекетімен байланысты экономикалық тәуекелдер ;

- арнайы тәуекелдер (спорттық, педагогтық, мамандық және т.б.)

Экономикалық тәуекелдер ішінен банктік, аудитрлік, сақтандыру, кәсіпкерлік және ішкі экономикалық әрекеттің тәуекелдерін бөліп алуға болады. Олардың әрқайсысы экономикалық әрекеттің бір жағымен: банктік немесе сақтандыру ісімен, кәсіпкерлікпен немесе ішкі сауда- саттықтың саласымен байланысты. Аудитрлік тәуекелді дұрыс емес көзқарасты қалыптастыру ықтималдылығы ретінде және (аудит) тексеріс нәтижесі бойынша дұрыс емес қорытындыны құруда салдар ретінде белгілейді.

Бақылау тәуекелі (ішкі бақылау табылмаған қателердің

қауіптілігі);

Компанияның сипаты ретінде клиенттің шарталған ішкі тәуекелі ішкі бақылау көмегімен қоршаған ортаның шартын тексеруге болмайды. Табылмаған тәуекел (аудиторлік тексеріс өткізу процесінде ішкі бақылау жүйесімен жіберілген кателердің көрінбеу ықтималдылығы).

Валюталық тәуекел, шетелдік валюта бағамының ауытқуымен байланысты экспорттер үшін бұл – алу кезінде шетелдік валютаның ауытқуы (немесе) төлемді алуға дейінгі тапсырысты және келісөзді бекіту, импорттер үшін тәуекел бұл – кесілген уақыттың тапсырыс датасы аралығы мен төлеу күнін бекіту;

Төлеу тәуекелі клиентті қаржы жағдайымен немесе оның елімен немесе төлегісі келмеуімен байланысты мысалға, нарық бағасының түсуінен (сатушы тәуекелі);

Жағымсыздық тәуекелі тауарды қабылдаудан бас тартумен байланысты (сатушы тәуекелі);

Бірденені орындамау тәуекелі - сатушы тауарды сату келісіміне сәйкес емес, басқа сапада, басқаша санда, кешіктірілгенді қойса қауіптілік (сатушы қауіптілігі).

Көліктік тәуекел – жолда тасымалдау және ұстап қалу кезінде бұзылу немесе тауар зауалын қауіптілігі келісілген орынға жеткізу бойынша сатып алу (сатып алу мен сатушы тәуекелі).

Нарықтық тәуекелі – оңтайлы емес нарықты іздеу қауіптілігі;

Елдік тәуекел – импорттер фирмасы бар елдің саяси, экономикалық, әлуметтік жағдайына байланысты.

Сақтандыру тәуекелі – бұл тәуекел сақтандыру жағдайының келуімен байланысты. Олар сол немесе өзге сақтандыруда сақтандырушының жауапкершілігінің көлемін білдіреді және статистикалық, эмперикалық негізінде, ықтималдылық теориясы негізінде белгіленеді.

Белгіленгендей, өндірістік, қаржылық және коммерциялық тәуекелді айыра алады. Бірақ ортақ қабалданған тәуекелінің жіктелуі жоқ. Солай, мысалға, қаржылық және несиелік тәуекелді айыра алады. Қаржылық тәуекелді заемды қаржы қарым – қатынасымен барлық кәсіпорынның қаржылық жағдайларына, яғни, заемды байланыстырады және меншіктік қаржының қарым – қатынасы жоғары болған сайын тәуекел де жоғары. Ал несиелік тәуекел заемшы ссуда бойынша төлей алмауын шарттандырады. Көрсетілген нұсқаулармен қатар инвестициялық тәуекелдің инвестициялық - қаржылық портфельдің құнсыздану ықтималдылығымен байланысын ажырата алады.

Нарықтық тәуекелді нарықтық экономикалық конъюктураның

күтпеген өзгерісі немесе тұтастай экономикалық қауіптілігі ретінде белгілейді. Көптеген авторлар сыртқы және ішкі тәуекелді бөледі. Сыртқыларға нарықтық сақтандыру, апагтық тәуекел, валюталық тәуекелді жатқызады. Сыртқы тәуекелді саяси және экономикалыққа бөледі. Ескерген жөн, кейбір авторлар өндірістік тәуекелді контракт немесе келісім шартқа тапсырышымен бірге фирманың өз міндеттерін орындамау мүмкіндіктерімен қаржылық (несиелік) тәуекел – фирманың қарызын қаржыландыру әрекеті үшін нәтижені пайдалануда инвесторлар алдында фирманың қаржылық міндеттерін орындамау мүмкіндіктерімен байланыстырады.

Осындай түрде кәсіпкерлік тәуекел келесі түрлерді өндірістік, коммерциялық, қаржы несиелік және инвестициялы тәуекелді енгізеді.

Соңғы қорытындыға таласпай, кәсіпкерлік салада маңызды инвестициялық тәуекелді жіктеп көрейік.

Жүйелік тәуекел (дифференциалды емес) тұтастай процеспен байланысты, жүйелік емес (дифференциалды) нақты экономикалық құбылыстармен байланыты және диверсикациямен кішірейтілуі мүмкін деп белгілесек, мысалы.

Қызмет еткізу кезеңімен қатар қаржылық – экономикалық және әлеуметтік тәуекелдің ықтималдылығы (білікті кадрларды алумен күрделі әлеуметтік инфрақұрылым әлсіздігі, ереуіл қауіпі) техникалық тәуекел (жаңа технологиялар, шикізат пен материалдар сапасының тұрақсыздығы, технологиялар беріктігі), экологиялық тәуекел (өндіріс зияндылық, дүркін шығарын тастаулар, қоныс тебуші орынның жақындығы).

Экономикада тәуекел түсінігінің нұсқаларының бірі Дж. М. Кейс есімімен байланысты, ол өнім құндылығы және қызмет көрсету нарықтық бағаның ойламаған жерден өзгеріске ұшырайды, жабдықтардың шарасыздық тозығы мен апаттар нәтжесінде бұзылуларға әкелуде ықтимал шығынға кіруі керек. Осымен байланысты Кейнс «тәуекел» туралы күтілген түсім анықтығын кейінгіге қалдыру ықтималдылығын жабу үшін негізгі түрін ескеру керек деп есептеген.

Біріншіден, кәсіпкер немесе заемщик тәуекелі онымен ол есептеген перспективалық пайданы шын ала алама» деген күдік пайда болады.

Екіншіден, несие беруші тәуекелі шығынға ұшырау ойымен қауіптілігімен байланысты болуы мүмкін немесе міндетті орындаудағы борышкердің басқа әрекеттерінің шетіне шығуы, сонымен қатар қамтамасыз ету мөлшерінің жеткіліксіздігі ықтималдылығымен байланысты, яғни, заемщиктің кірісті алу есебі ақталмағаны үшін еріксіз шығынға ұшыраудың қауіптілігі.

Үшіншіден, бұл тәуекел – ақша бірлігінің құндылығының азаю ықтималдылығымен байланысты.

Экономикалық ғылымда тәуекелдің классикалық және жаңа классикалық теориясы бар. Классикалық тәуекел теориясының өнімдері (Милль, Сепиор) пайызды кәсіпкерлік кіріс құрылымында салынған капитал еншісі ретінде) және тәуекел үшін төлемді (ықтимал тәуекелдің өтемі ретінде кәсіпкерлік әрекетпен байланысын) айыра алды. Классикалық теориядағы экономикалық тәуекел таңдаған шешімді өткізу нәтижесінде математикалық күткен шығынмен теңдестіреді. Аталған шешімнің іске асуына алып келетін тәуекел - мұнда. Мұндай біржақты термелеу сезілгеннен кейін тәуекелдің басқа түсінігіндей өнімін ертті.

XX жүзжылдығындағы 20 -30 жылдары А. Маршал және А. Пигу тәуекел Q-ді экономиканың жаңа классикалық теориясының негізін жасады. Кәсіпкер іс - әрекеті тәуекелдің жаңа классикалық теориясына сәйкес шектелген пайданың тұжырымымен шартталған. Бұл егер бірдей ұсынылған кірісті беретін күрделі қаржы нұсқаларының екеуінің бірін, таңдап алу керек болса, онда кіріс ауытқуы аз нұсқасы таңдалады.

Тәуекелдің жаңа классикалық теориясын соңынан осындай күткен мөлшердегі кіріске қарағанда, бірақ та ықтимал толқындарымен байланысқан адал кіріс үлкен пайдаға иеленеді. Мұнан А. Маршал бәсекені ұстау, лоторей және құмар ойындарын ойнау пайдасыз деп қорытынды жасайды. «Құмарға әуес рөліне Дж.М. Кейнс көңіл бөлген. Үлкен кіріс үшін кәсіпкер үлкен тәуекелеге баратыны туралы классикалық теориясына қосымша қанағат факторы жаңа тәуекелден қорытындыға әкеледі.

Кәсіпкерлік әрекеттің күрделі мәселелерінің бірі капитал салудың оңтайлы нұсқаларын таңдау болып табылады. Кәсіпкер өзінің жиынағында тәуекел элементін құрайтын белгісіздіктің әртүрімен соқтығысады. Олардың алдында нарықтық конъюктураның есебімен және басқа да факторлардың әсерінен тәуекел дәрежесін белгілеу тапсырмасы пайда болады.

Тәуекелден құтылуды болжайды, ал жиі ойсыздық («Qui resque tūen n'a tūen» - «тәуекел етпеген ұтпайды»). Сондықтан кәсіпкерлер іс-әректінің ережесі «тәуекелден қашпау, ал оны алдынан ала көру, төмен деңгейдегі ықтималдылыққа дейін төмендету». Кәсіпкерлік тәуекел- бұл тәуекел, кез келген әрекет түрінде пайда болатын өнім өндірісімен, тауармен, қызмет көрсетумен, оларды жөнелтіммен, тауарлы-қаражатты және қаржылық операциямен, коммерциямен, әлеуметтік – экономика және ғылыми- техникалық жобалардың іске асуымен байланыстылығы.

Әрекеттің осы түрлерімен және материалдық, енбектік, қаржылық, ақпараттық (интелектік) қорлары пайдаланылады және айналады, толық емес бөлшегі осы қорлардағы жоғалту қаупімен тәуекел байланысты. Тәуекел – қауіп деп қарастырылған жоспар үстінен жоба, оның әрекетінің бағдарламасымен, қосымша шығындар түрінде төмен кіріс кәсіпкердің немесе шығынға әкеледі немесе есептегенінен төмен кіріс алады.

Кәсіпкерлік әрекеттің нәтижесіне мемлекетпен жүргізілген сауда және валюталық реттелуі, кодталуы, лицензиялануы, кедендік бағды өзгеруі әсер етеді. Елдік тәуекелдің деңгейінің ұсынылған сараптама тәсілдерінің бірі болып гармондық фирмада жиі жарияланатын БЕРИ индексі табылады. Оның көмегімен елдік тәуекелдің деңгейі белгіленеді, оның белгіленуімен жылына 4 рет бағасының түрлі әдістерінің көмегімен жүзге жуық эксперттер талдау жасайымен айналысады. Экспорттардың жиі көрсеткіштер құрамына:

- мемлекеттің ЖҰӨ жылдық өзгерісін жобалаудан шығатын экономиканың нәтижелігі;
- саяси тәуекелдің деңгейі;
- әлемдік банктің мәліметі бойынша борышкерлік мөлшерінің есебімен оған қызмет көрсету сапасы, экспорт көлемі, ішкі саудасаттықтың айналымының теңгерімі деп есіптелетін борышкерлік деңгей;
- банктік несиелердің қолайлығы;
- қарыз капиталының ұзақ мерзімінің қолайлығы;
- форс - мажорлы жағдайлардың пайда болу ықтималдылығы;
- елдің несие қабілетінің деңгейі;
- сыртқы қарыз бойынша орындалмаған міндеттердің сомасы

Осындай түрмен серіктес елдің жан - жақты саяси және экономикалық жағдайы сарапталады. Сараптама нәтижесі мәліметтер қорының түрінде тәуекелдің инвестициясымен бірге ранжірленген елдің тізімін ұсынылған бағасын сипаттайтын және түрлі жақтың беріктігі ұсынылады.

Валюталық тәуекел валютаны сатып алу қабілетімен байланысында табылады. Экспорттың шығын келісім шарт жағдайында төлем валютасының бағамының жоғарлауында шығынға иеленеді, себебі ол үшін алуда ұлттық валюталық қаржы көбірек жұмсалады.

Валюталық тәуекелге алып-сатарлыққа жатады, сондықтан екі жақтың бірінің шығынында валюталық бағамның өзгеруінің нәтижесінде екінші жақ қосымша кіріс мен айналымды алады.

Салықтық тәуекелді кәсіпкерлік және мемлекеттік 2 ұстанымда қарастыруға болады:

Кәсіпкердің салықтық тәуекелі салықтық саясаттың өзгеруі ықтималдылығымен байланысты (жаңа салықтардың пайда болуы, тарату немесе салықтық жеңілдіктің қысқаруы), сонымен қатар салықтың жалақы мөлшерінің өзгеруі кәсіпкерлік тәуекел деңгейі салықтың өтемді емес, ереже бойынша жоғарлату жағынан салықтың өзгеруі мүмкін ықтималдылығы бар салықтың тұрақсыз заңдылығын ұлғайтады. Үнемі енгізілетін түзетулер мен толықтырулар тәуекел қайнары болып табылады, кәсіпкерлердің өз әрекетіндегі беріктіктің сенімділігінен айырады.

Мемлекеттің салықтың тәуекелі саясаттың немесе салықтың өтем шамасының өзгеруі ықтималдылығының нәтижесінде бюджетке түсімнің қысқару мүмкіндігінен құралады. Тәжірибеде көрсеткендей мемлекет бірінші жақтан кәсіпкерлердің дамытуға кедергі болмайтын, екінші жақта бюджетке қаржының түсу максималдығын қамтамасыз ететін салық салу осындай өтемін құруда қызығушылық танытады.

Шындығында салық салу тәжірибесінің іске асуында және мемлекеттік органдардың оңтайлы салық өтемінің өнімін салықтың өтемін жасау кезінде ескертілетін түрлі жиі және қарапайым емес жағдайларда соқтығысуына тура келеді.

Ереже ретінде сақтандыру мәмілесі арқылы арнайы сақтандыру компанияларының форс –мажорлы жағдайларда шығын қайтарып алуы іске асады. кәсіпкерлерге байланысты емес сыртқы тәуекелмен қатар. Кәсіпкерлерге байланысты емес сыртқы тәуекелмен қатар құзыретті емес кәсіпкердің қабылдаған қате шешім мәнді дәрежесін белгілейтін ішкі тәуекел әсер етеді.

Ұйымдастырушылық тәуекел, жұмысты ұйымдастыру кезінде жеткіліксізділікпен шартталған (өткізілімнің төмен деңгейі, бейімділіктің тұрақсыз деңгейі).

Қордық тәуекел, бұл тәуекелдің себептерінің жетіспеуі;

- жағдайдың өзгеруі кезінде қор бойыншаартықтықтың беріктілігінің болмауы;

- жұмыскер күшінің жетіспеуі;

- өнімнің жетіспеуі, жеткіліксіздіктің үзілуі;

- қорлардың артықтығының болмауы сұранымның ұлғаюына, ал аса күрделі жағдайларда оның сәтсіздігіне алып келеді.

Портфельдік тәуекел кез келген фирманың қызмет ету процесінде мөлшерді белгілеуде инвестицияның салу саласында немесе күрделі есепті шешуге тура келеді, фирмада және еркін қаражат жағдайындағы жеке кәсіпкерде осындай есеп пайда болады.

Портфельдік тәуекел құнды қағаздар жеке түрлерін бойынша шығындану ықтималды, сонымен қатар барлық қарыз категориясы

бойынша қорытындыланады. Қандай бір қаржылық активтердің бір түрінде құнды қағаз портфелін жасау үшін қаржыны инвестірлеу жеткілікті. Бірақ та бір компанияның акциясына қаржыны салуы инвестордың оның бағамдық құндылығының ауытқуына байланысты. Егер ол өзінің капиталын бірнеше компанияның акциясына салса, онда нәтижелік, әрине солай бағамдық ауытқуға байланысты болады, бірақ та әрбір бағамнан емес орташаланғаннан ғана.

Мұндай әртүрлі құнды қағаздар диверсифициялды атауды алып жүреді. Диверсифициялды тәуекелдің деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар болып альтернативті салаға салынған қаржылық қорлар, тауарлық және қорлар, конъюктуралар нарықта табылады.

Жүйелік тәуекелді акциядағы олардың кірістілігіне бағалардың өзгеруімен, облигация бойынша ағымды және күтілетін процесін дивиденттің күтілген мөлшері.

Несиелік тәуекел немесе қарызды қайтармау тәуекелі, бұл тәуекел-ол бойынша заемщиктің негізгі қарызы мен пайызын төлемеу. Несиелік тәуекел білдірілген сенімді түсіндіру есебіндегі күмәнмен байланысты, яғни, заемщиктің ықылассыздығымен, дәлірек оның міндетінен әрекет етуінен жалтару. Несиелік тәуекелдің төмендеуінің негізгі әдісі қаржылық жағдайының сараптамасы мен заемщиктің төлем қабілетсіздігі, сонымен қатар аманатпен басқа кепілдік беру.

Инновациялық тәуекел – қаржыландыру және ғылыми-техникалық жаңалықты қолданумен байланысты. Шығын мен ғылыми-техникалық прогрестің созылуы және уақыт бойынша жекеленген, олар кейбір кең шекте ғана көріне алынуы мүмкін. Инновациялық тәуекел объективті шарасыз шынайылығы ретінде қабылданады. Әлемді тәжірибе куәландырады, іргетастық зерттеу кезеңінде кәсіпкер еншісіндегі алынған нәтиже 10 % асырылмайды. Бірақта көптеген дамыған елдерде теріс нәтижелерге келеңсіз қарым- қатынасы жоқ. Әдетте, инновациялық тәуекел шарасыз және осы тәуекелді қарызын қайтарып беруіне міндетін демеуші өзіне алады, зерттеу ұйымдарына құрбан етуі ретінде қабылданады. Және мемлекет тарапынан (жеңілдік ұсыну). Сонымен қатар, салық салу және инновациялық тәуекелде мемлекеттің қолдауымен ғылыми –техникалық зерттеу сақтандырылады.

Ішкі тәуекелдер банк түрі мен қызметінің мінездемесі және әріптестерінің құрамына(клиенттер мен контрагенттер) байланысты болады.

Банк түріне байланысты тәуекелдер.

Банктер және банктік мекемелер мемлекеттік және жеке (мемлекеттік емес) бола алады. өз жағынан кооперативтік және коммерциялық болып бөлінеді. Коммерциялық банктің 3 типі бар. Олар: мамандандырылған, салалық және әмбебап. Бұлардың әрқайсысында тәуекелдің барлық түрі кездеседі, алайда олардың пайда болу жиілігі және спецификасы банктік мекеменің типіне байланысты болады.

Әмбебап коммерциялық банктер барлық банктік қызмет көрсетулермен (несиелік, есеп айырысу және қаржылық) айналысады. Бұдан басқа, соңғы уақытта әмбебап коммерциялық банктер дәстүрлі емес операциялармен, мысалы, құнды қағаздармен жасалатын операциялар, лизинг, факторинг, клиринг және т.б. қарқынды түрде айналысуда.

Мамандандырылған коммерциялық банктер өз қызметін негізінен нақты қызмет көрсетулерге, яғни айқындалған тауарлық бағытқа бағыттаған. Мысалы, инновациялық, инвестициялық, несиезинақтаушы, ипотекалық, депозиттік, клирингтік және т.б. банктер.

Өзге банктер өз жұмысын салалық (ауылшаруашылық, өндірістік, құрылыс) немесе функционалдық (биржалық, сақтандыру, трасталық, кооперативтік, коммуналдық) белгісіне бағыттайды.

Сонымен қатар қызметтің нарықтық бағыт алған коммерциялық банк түрі бар, яғни олар аумақтық, аумақаралық, трансұлттық.

Түрлі коммерциялық банктер кездесетін ішкі тәуекелдер деңгейі мен түрі негізінен, олардың қызмет спецификасына байланысты болады.

Маманданған коммерциялық банктер, мысалы инновациялық, несиелеудің жаңа технологиялармен байланысты тәуекелге ие. Таңдамалы статистикалық талдау нәтижесіне сәйкес ең көп тәуекел эксплуатацияға алдын ала квалификацияланбаған потенциалдық тиімділігі есептелмеген технологиялық жаңашылдық енгізу. Сонымен қатар көптеген инвестициялық банктер мысалы, төмен деңгейдегі портфельдік тәуекелдерге ие; өйткені олар өз клиенттеріне несиелік құнды қағаздар портфелі басқармасы бойынша түрлі қызмет түрлерін ұсына алады. Осылайша олар есептелген кіріс алады.

Салалық банктерде, ең бастысы, тәуекел деңгейіне нақты сала түрі (ескі немесе жаңа, перспективалық, стратегиялық) мен спецификасы. Әмбебап банктер қызметі тәуекелдің екі типіне, сондай ақ олардың мазмұнына да қатысты.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекел жағдайының тәжірибеде қандай ықтималдылықты